

**Історико-статистичний опис Ніжина
та Ніжинського повіту 1804 р.**

Історична наука виявляє сталий інтерес до описово-статистичних матеріалів з історії України кінця XVIII – початку XIX ст. На той час описи як історичний жанр перебували у розквіті.

Славетне “Черниговского наместничества топографическое описание” Опанаса Шафонського, Опис Чернігівського намісництва Дмитра Пашенка, Описи Харківського намісництва 1785 та 1788 р., Новгород-Сіверського намісництва Андрія Пригари, Опис Київського намісництва Василя Новгородцева тощо – цінні історичні джерела, оригінальні пам’ятки історичної та географічної думки – з’явилися не тільки і не стільки на замовлення “зверху”, скільки завдяки безпосереднім виконавцям на місцях, які підготували для них досить ґрунтовну джерельну основу.

На початку XIX ст. відбулися нові адміністративно-територіальні реформи. Указом від 27 лютого 1802 р. величезна Малоросійська губернія розподілялась на 2 губернії – Полтавську та Чернігівську. Вищою посадовою особою обох новостворених губерній був військовий генерал-губернатор. Перший малоросійський генерал-губернатор князь О.Б. Куракін був талановитим, освіченим, широкого світогляду адміністратором, ініціативним і спостережливим. Він жваво відгукувався на усілякі новації й підтримував їх. Тому, коли в 1804 р. до генерал-губернатора з проханням допомоги у збиранні статистичних відомостей про Малоросію звернувся візитатор Харківського навчального округу Ілля Федорович Тимківський (у майбутньому – професор Харківського університету та директор Новгород-Сіверського гімназії), високий посадовець зобов’язав полтавського та чернігівського цивільних губернаторів надати потрібні відомості якнайшвидше [1].

Дослідники виділяють два шляхи написання топографічних описів залежно від того, на кого був покладений даний обов’язок, – авторський та офіційний. Так, І. Катаєв, який досліджував методик упорядкування описів, дійшов висновку, що коли знаходилися здібні та досвідчені особи, губернатори зазвичай доручали їм цю роботу. В такому випадку, на думку дослідника, автори описів не задовольнялися офіційними відповідями на питання, здійснюючи докладний розгляд кожного пункту анкети із залученням широкого кола джерел [2]. Натомість у випадках, коли робота відбувалася під безпосереднім наглядом і керівництвом губернаторів й не виходила за межі збирання довідок від представників місцевої адміністрації та зведення їх у єдиний текст у канцелярії губернатора, на описах більше відбився суто канцелярський спосіб упорядкування. Якраз таким чином збиралися відомості про Чернігівську губернію.

Чернігівський губернатор окремим ордером від 19 березня 1804 р. доручив виконання цього завдання городовим магістратам, думах і нижнім судам [3]. Протягом 27 квітня 1804 р. – 8 вересня 1805 р. від них надходили відповіді. Зокрема, 13 липня 1804 р. був отриманий опис м. Ніжина, а 6 вересня того ж року – опис Ніжинського повіту. Надіслані описи – це відповіді на запитання, складені І.Ф. Тимківським.

Запропонована І.Ф. Тимківським анкета складалася з 2 частин: про повіт і про губернське або повітове місто. На відміну від описів кінця XVIII ст., анкета не приділяла багато уваги географічному опису губернії. Вона містила лише питання про місцезнаходження міст.

Значне місце відводилося в анкеті соціально-економічним питанням. Зокрема, вимагалися дані про чисельність населення за статевою приналежністю, його становий і національний склад, віросповідання, кількість родин у повіті з кількістю дітей у них від 8 та більше – із зазначенням прізвищ, соціального стану та місця проживання. Слід було навести також відомості про кількість населених пунктів, у яких було 3 та більше церков; а також відомості про монастирі, церкви, казенні та житлові будинки, училища, лікарні, виховні заклади, богадільні. Анкета передбачала надання відомостей про вибуття населення за межі повіту з різною метою, зокрема, переселення в інші губернії Російської імперії. Окремо пропонувалося описати урядові установи, приватні оранжереї та капели музикантів.

Анкета містила й питання історичного характеру. Необхідно було вказати час виникнення міст, описати герби повіту та міста, повідомити про “древние достопамятности, как то: здания, развалины, валы, насыпи или городки, разные места и вещи”.

В обох блоках запитань значна їх кількість – економічної спрямованості. Анкета вимагала характеристики кузень, пивоварень і гуралень, стану скотарства, розвитку промислів і ремесел. Щодо промисловості, анкета передбачала опис окремих фабрик, заводів, зокрема, з розведення іноземних порід коней, овець і великої рогатої худоби; ремісничих закладів. Було запропоновано надати характеристику лісів із зазначенням кількості засаджених деревами будівельних порід, липових лісів, а також вказати власників великих фруктових садів. Вимагалось докладно описати стан торгівлі, навести відомості про кількість ярмарків, торгів і крамниць, асортимент товарів, ціни на борошно, овес, м'ясо, сіль тощо; ціни на закупку сировини і збут готової продукції [4].

Після надходження відомостей, вони, швидше за все, були узагальнені й надіслані І.Ф. Тимківському. Опис Полтавської губернії свого часу був оприлюднений [5]. Що стосується опису Чернігівської губернії, то узагальнюючого варіанту виявити поки не вдалося. У Державному архіві Чернігівської області зберігаються відповіді на запитання анкети про кожний повіт і губернське й повітове місто окремо. Запропонований опис м. Ніжин і Ніжинського повіту вперше вводиться до наукового обігу. Цей опис – цінне джерело з історії північного Лівобережжя початку XIX ст. Він має великий інформативний потенціал й відзначається високим ступенем достовірності матеріалу, що дає можливість порівняльного аналізу та вивчення соціально-економічних явищ у динаміці. Зосереджена в опису інформація має комплексний характер і може використовуватися при дослідженні соціально-економічних проблем, демографії, етнографії, природознавства, топоніміки тощо.

Текст описів переданий за сучасними правилами орфографії зі збереженням стилістичних особливостей оригіналу документа.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 1.
2. Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в военно-ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – С. 84–85.

3. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 5.
4. Там само, арк. 6–7.
5. Труды Полтавской архивной комиссии. – Вып. 2. – С. 56–163.

№ 1 – [не пізніше 12 липня 1804 р.] – м. Ніжин. – Відомості про повітове місто Ніжин

Сведения Малороссийской Черниговской губернии о поветовом городе Нежине

1. Поветового города Нежина усадьба в равнине расположена при реке Остре, через самый центр города протекающей, частью песчаной, а частью болотной. Десятин земли по новоконфирмованному Его императорского величества плану, город занимает, исключая выгон, 1478. Когда же город построен – по делам не отыскано.

2. В городе вообще домов 1080, в котором числе каменных публичных 3, дворянских греческих 34, купеческих 6, лавок торговых каменных 40, деревянных 175. Церквей каменных 12, деревянных 4. Монастырей каменных штатных второклассный мужской 1, третьеклассный женский 1; в них всякого чина монахов и монахинь в 1-м архимандрит один, монахов 10, во втором игуменя 1 и монахинь 19.

3. Жителей вообще в городе Нежине мужеска 5961 [душа], а женска 6794 [души], из них служащих чинов 74, дворян не служащих 111, священников 22, церковнослужителей 64, врачей 2, купцов 397, купеческих капиталов 308 292 [руб.]; мещан 2851, отставных служивых 42, крестьян казенных 32, владельческих 192, дворовых людей 8; незаконнорожденных обою пола 39, ремесленников цехов: иконостасного купцов 1, мещан 5; сребранического дворян 2, греков 1, из мещан 3; столярного купцов 3, мещан 13, казаков 3, крестьян казенных 1, владельческих 2; хлебного дворянин 1, купцов 3, мещан 29, разночинцев 1, казаков 12, крестьян владельческих 1 и казенных 1; мясного купцов 4, мещан 40; портнического купцов 5, из мещан 60, из казаков 13, разночинцев 5, крестьян казенных 4, владельческих 5; шапочничьего из мещан 9, из казаков 14; сапожничьего из мещан 86, разночинцев 2, из казаков 35, крестьян казенных 4, владельческих 8; кузнечьего купцов 6, мещан 25, из казаков 13, владельческих крестьян 3; печничьего купцов 3, из мещан 40, казаков 7; кушнерского купцов 6, мещан 64, казаков 19; музыкального купцов 3, мещан 12, из казаков 1, владельческих крестьян 2; ткацкого из мещан 10, казаков 17; и бондарского мещан 18, казаков 17, крестьян владельческих 1 и казенных 1. Из всех жителей немцев 8, греков 538, армян нет, евреев 114.

4. В городе Нежине доселе была в прошлые 1802 и 1803 года по рыночным ценам казенные четверть муки ржаной от 2 руб. до 3 руб. 4 коп., а овса от 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 70 коп.; такса была за полгода на говядину самой лучшей части от 4 коп. до 5 коп., а худшей части от 2 до 3 коп. фунт; голова от 15 до 18 коп., ноги от 20 до 25 коп., ошеек от 2 до 2 ½ коп.; свинины от 4 до 5 коп., баранины от 1 ½ коп. до 2 ½ коп. фунт. Ныне же говядины фунт лучшей части 4 коп., худшей 3 коп., ошеек 12 коп., голова 15 коп., ноги с ушами и мордою 22 коп.; свинины 4 коп., баранины 2 коп.; простая большая овчина 60 коп., руно от 40 коп. до 50 коп., бычья кожа невыделанная от 1 руб. 80 коп. до 2 руб. 50 коп., пуд сала нетопленного 3 руб. 20 коп., пуд соли 80 коп., пуд воску желтого от 18 руб. до 20 руб. В прошедшие четыре года продали ведро вишен от 25 коп. до 60 коп., а сливы от 20 до 80 коп.

5. В городе Нежине получают дрова на строение с пристани реки Десны, состоящей Борзенского повета при селе Кладьковке от города Нежина в 30 верстах, драни в 1 ½ саж. в длину тысяча в городе от 18 руб. до 20 руб.; продается дров воз рыночный от 25 до 40 коп., в них липовые частью бывают, а более березовые и осиновые, кои всегда привозят для продажи в торговые дни. Нарочитых садов вишневых, грушевых, яблочных и шелковичных дров нет.

6. В городе Нежине главный промысел торговли производимой здешними купечеством, греками и частью обывателями; обрабатывается и продукт, состоящий в панушном табаку. Обы-

вателям города Нежина выдано с 1798 года паспортов годовых 3968, двухгодовых 374 и трехгодовых 146 и сверх того грекам с греческого магистрата бессрочных 446. Каждый год получающие паспорта следуют для произведения купеческой коммерции и заработков в разные Российской империи города и места, также часть и за границу. Фабрик и заводов в городе Нежине нет, кирпичной завод, принадлежащей городской думе один, да частным людям 12, в них тысяча кирпичу обходится в 5 и 6 руб.; известь получается с села Кладьковки, откель и дрова на строение доставляются, как выше сего упомянуто в 5 пункте, которой четверть обходится с доставкой в Нежин в 1 руб. 20 коп. Вал городской переделан селитрою один раз, ныне же переделывается вторично, а потому и есть выделка селитры. Камни мельничные получают с села ж Кладьковки, коих пара здесь стоит среднею ценою 30 руб. Кабаков нет, а шинковые ж дома, в коих здешними обывателями горячее вино даваемом ими откупщиками сего города продается, внутри города и на выгонах 23; винный откуп взят с платежом в каждый год по 35000 рублей.

7. Торги бывают в понедельник и пяток, ярмонки в году три, продолжающиеся не более двух недель – Покровская, Зеленая неделя и Вседневская. Изобилию пред Вседневской рогатым скотов, а сия последняя и главная перед первыми всеми вообще товарами, на кою стекается купечество и другого звания люде российские, иностранные, из городов сей, также Московской, Воронежской, Слободско-Украинской, Екатеринославской, Киевской, Подольской, Минской, Волынской, Смоленской, Белорусской, Орловской губерний, во время которых цены квартир поднимаются не выше против настоящего в месяц 5 руб., съестные же припасы не возвышаются, поелику тогда больший привоз их с селений бывает. Паспортов в полиции во время сей ярмонки заявляемо было в 1802 году 509, а в 1803 году 563.

8. В городе богадельня имеется на иждивении городском в ведении здешней городской думы, в которой содержится 31 человек, кои по болезням и слепоте заниматься не могут ничем. Коровьей оспы привито доселе в городе Нежине с 1802 года 186 душам. С 1797 года Малороссийский Черниговский генеральный суд с Нежинского поветового суда поступило на ревизию дел ежегодно, как то: в 1797 – 4, в 1798 – 14, в 1799 – 19, в 1800 – 48, в 1801 – 33, в 1802 – 56, в 1803 – 31 и в сем 1804 годах по 19 число апреля – 11. С того самого 1797 года каждый год было в полиции в содержании арестантов 1797 – 118, 1798 – 142, 1799 – 137, 1800 – 163, 1801 – 128, 1802 – 175, 1803 – 148 и 1804 годов по 1 число июня – 97 человек. Крепостных же людей от помещиков в полицию к наказанию или укрощению какому-либо представляемо не было. В течении 10 лет были ежегодно пожары и во все время случилось оных 46. наводнений и других естественных разрушений и бедствий не было. Древних достопамятностей никак нет, кроме бывшего внутри города так называемого Замка земляного вала, уже для селитрования разрытого.

9. Герб поветового города Нежина по древним привилегиям Высокомонаршими грамотами утвержденным: Великомученик Георгий, сидящий на лошади в древнем рыцарском военном уборе, поражающий копьем в гортань лежащую под ногами лошади змею.

Державний архів Чернігівської області,
ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 108–111.
Рукопис, оригінал

№ 2 – [не пізніше 5 вересня 1804 р.] – м. Ніжин. – Відомості про Ніжинський повіт

Сведения о повете Нежинском

1. Жителей по прежней 1782 году ревизии было: казаков мужеска 16681 [душа], женска 16388, крестьян казенных мужеска 2289, женска 2251 и помещиковых мужеска 14312, женска 14262; а по последней 1795 году казаков мужеска 15976, женска 16061, крестьян казенных мужеска 2381, женска 2323 и помещиковых мужеска 14057, женска 13904 душ. Волостных

правлений 6, с коих пять составлены с казаков, а последнее с казенных крестьян, в них живущих и владение имеющих из генералитета 2, штаб-офицеров 24. церквей 48, священников 70, церковнослужителей 84, монастырей нет, кроме одного Ветхорождественского под ведением Благовещенского Нежинского состоящего, в нем монашествующих, а равно колонистов и других иностранцев нет; цыган мужеска пола 35, а женска 34, евреев мужеска 96, женска 115, кои однако записанными не состоят по повету, а приезжая в повет по паспортам пребывают по промыслам большею частью в произведении шинковой продажи; незаконнорожденных мужеска 22, женска 18 пола душ; а фамилии таковых, у которых бы до 10 детей было – нет.

2. Селений таких, в которых бы имелось 3 церкви или более, нет кроме местечек Носовки и Монастырища, в которых церквей имеется: в первом 6, а в последнем 3, в сем числе кладбищенская одна. Обывателей по ревизии числится мужеска пола душ в Носовки 5731, а в Монастырище 1570. Многолюдство сие умножилось с давности, имея принадлежащие оным местечкам довольно количество как пахотных, так и сенокосных земель, а то же и для людей усадьбы пространность и выгода по протокам речек, называемых в первом Носовочка, а в последнем Рудки; деревень же никаких с 1780 году в села не обратилось устроением в них вновь церквей, кроме что с 1803 году устроятся вновь по Синодальному дозволению в деревне Кунашовки церковь, коя однако ж постройкою не кончена еще.

3. Дикого и плитного камня и то же известковой и меловой ломки нет, леса при всяком селении имеются, однако не с излишеством, полагая примерно кроме дровяных под строевым не более как десятин до 5000, однако ни в первых, ни в последних жители не нуждаются, в сих лесах дерево большею частию дубовое, осиновое, березовое и других родов мелкое, промежду коими хотя есть и липовое, однако очень мелкое. Селений, изобилующих фруктовыми садами, нет, кроме одного местечка Носовки, которое изобилует фруктами, приносящими хозяевам хороший доход; шелковых же деревьев, как равно и капелий музыкантов, нет; оранжереев посредственных 2, во владениях один господина тайного советника и кавалера Ивана Яковлевича Селецкого в Бакаевки, а другой статского советника и кавалера Матвея Яковлевича Почеки в Куриловки.

4. Мельниц ветряных 811, водяных 34, плотин 21, мостов же срез реки нет, кузниц 61, пивоварен 18, винокурен 114, в них котлов в действии бываемых 233; отличных ремесел, кроме внутренних рукоделий, коими один от другого понимая изобучением себя портного, сапожника, колесника и тому подобного, так что во внутренних рукоделиях недостатка в мастеровых не предвидится, относительно же промыслов домашних – оные большею частью состоят в хлебопашестве, а касательно отхожих в табаке и льну; также больших заводов конских, шленских и шпанских овец, галанского и иностранного рогатого скота, а равно мануфактурных заводов и фабрик нет, ярмонки бывают в местечках: в Носовке 1-я о Сырной неделе, 2-я о празднике Петра и Павла и 3-я о празднике Рождества Богородицы; в Монастырище 1-я мая 9, а 2-я сентября 8и в Мрине о празднике Вознесения Господня. В них съезжается и бывает народ по большей части с окрестных селений, торгуют рогатым скотом, простыми лошадьми и другими домашними произрастениями и жизненными припасами, яко то: хлебом, солью, рыбою и прочим. В повете Нежинском лошадьми хозяева не пашут, волов пара продается лучших от 60 до 85, а последних – от 25 до 50 рублей.

5. Паспортов выдано с поветового Нежинского казначейства в 1798 казакам годовых 115, крестьянам казенным годовых 51, помещичьим годовых 42; в 1799 казакам годовых 196, двухгодовых 1, трехгодовых 2; крестьянам казенным годовых 43, помещичьим годовых 51; в 1800 казакам годовых 556, трехгодовых 2, крестьянам казенным годовых 88, помещичьим годовых 118; в 1801 казакам годовых 756, двухгодовых 13, трехгодовых 5, крестьянам казенным годовых 63, двухгодовых 3, трехгодовых 2, помещичьим годовых 176, двухгодовых 1; в 1802 казакам годовых 753, двухгодовых 15, трехгодовых 1, крестьянам казенным годовых 78, двухгодовых 2, помещичьим годовых 154, двухгодовых 1; в 1803 казакам годовых 423, двухгодовых 11,

трехгодовых 7, крестьянам казенным годовых 69, двухгодовых 3 и помещичьим годовых 67, двухгодовых 2. С получавших отправлялись некоторые к отвозу по подряду табаку и пеньки в Вильно, Ригу, Витебск и другие места, а некоторые в степные места для заработков на Донские станицы за рыбу и в Крымский полуостров за солью. Казаков по перечислению платежей податей на поселение вышло в 1803 году 268 душ.

6. Особых врачей и больниц по селениям нет. В 1803 году разного звания младенцам обою полу 819 привито коровьей оспы. Священники обучением детей не занимаются. В течении последних 10 лет наводнений и других естественных разрушений и бедствий не было. Селения некоторые хотя и имеют низменные местоположения, однако весняными разливами не подтопляются. А также древних достопамятностей – зданий, развалин, насыпов, городков и тому подобного – нет. Валы хотя в древности и были в местечках Носовка, Монастырище и Мрин не так обширные, однако по переноски их селитроварением, также с давности уже жителями заняты под поселение, поелику оные им и принадлежали.

7. Герб повета Высочайше утвержден в 4 день июля 1782 году блаженные и вечно достойные памяти государынею императрицею Екатериною Алексеевною, но описания ему по делам сего суда не оказалось.

Державний архів Чернігівської області,
ф. 128, оп. 1, спр. 373, арк. 130–133.
Рукопис, оригінал.

Морозова А.В. Историко-статистичний опис Ніжина та Ніжинського повіту 1804 р.

Публікація вводить до наукового обігу відомості про Ніжин та Ніжинський повіт з історико-статистичного опису Чернігівської губернії 1804 р. І.Ф. Тимківського.

Ключові слова: історико-статистичний опис, Ніжин, Ніжинський повіт.

Морозова А.В. Историко-статистическое описание Нежина и Нежинского уезда 1804 г.

Публикация вводит в научный оборот сведения о Нежине и Нежинском уезде из историко-статистического описания Черниговской губернии 1804 года И. Ф. Тимковского.

Ключевые слова: историко-статистическое описание, Нежин, Нежинский уезд.

Morozova A.V. Historical and statistical description of Nizhin and Nizhyn district 1804

The publication introduces into scientific circulation information about Nizhyn and Nizhyn district from the 1804 historical-statistic description of Chernihiv province by I. Tymkiv's'kiy.

Key words: historical and statistical description, Nizhyn, Nizhyn district.

УДК: 902:069(477.51)“192/3”

Анна ПУДОВКІНА
(Київ)

Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х років

Музейна археологія – це специфічний вид науково-дослідної діяльності музеїв, що передбачає організацію та проведення польових досліджень, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів, введення їх у науковий обіг, використання в експозиційній діяльності музейної установи.